

Η ΗΜΕΡΑ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ

Τό γεγονός ότι η πλειοψηφία των δραμάτων που εξέτάσαμε επιβιβάζει τη μεταγενέστερη διαπίστωση της αριστοτελικής Ποιητικής δεν πρέπει να αποδοθεί σε απλή σύμπτωση ή στην πρόθυμη συμμόρφωση των τραγικών σε κάποιον άκαμπτο δραματουργικό κανόνα αλλά στην ιδιαίτερη βαρύτητα που απέδιδαν οι ποιητές στο χρονικό πλαίσιο της δράσης. Για να τεκμηριωθεί αυτός ο ισχυρισμός, απαίτεται μια σύντομη διερεύνηση της έννοιας "ήμέρα" τόσο στην προτραγική όσο και στην τραγική λογοτεχνία¹.

Τό όμηρικό έπος, σε αντίθεση με την τραγωδία, περιγράφει γεγονότα που διαρκούν αρκετές εβδομάδες. Όπως είναι γνωστό, η δράση της 'Ιλιάδας διαρκεί 51 ημέρες και της 'Οδύσσειας 40². Τα όρια της ημέρας σημειώνονται ρητά με την ανατολή και τη δύση του ήλιου, ενώ από άποψη έκτασης κειμένου η περιγραφή των γεγονότων μπορεί να καταλαμβάνει μερικές εκατοντάδες στίχους ή μόνο λίγες άράδες, όταν πρόκειται για νεκρό χρόνο³. Ακόμη και όταν οι ήρωες γνωρίζουν ότι θα επέλθει κάποια μεταβολή, που είναι σημαντική για την προσωπική ή τη συλλογική μοίρα, εξακολουθεί να υφίσταται η διαφορά ανάμεσα στα δύο λογοτεχνικά είδη. Έτσι, ο 'Αχιλλέας γνωρίζει προκαταβολικά ότι η έμμونه του να έκδικηθεί τον θάνατο του Πατρόκλου θα του στοιχίσει αναπόφευκτα τη δική του ζωή⁴:

ἀλλ' ἔπι τοι καί ἐμοί θάνατος καί μοῦρα κραταίῃ·
 ἔσσεται ἥ ἡώς ἥ δαίτη ἥ μέσον ἥμαρ,
 ὀπότε τις καί ἐμεῖο Ἄρη ἐκ θυμόν ἔληται,
 ἥ δ' γε δουρὶ βαλὼν ἥ ἀπὸ νευρῆφιν ὀλοσῶ. (Φ 110-3)

Ο 'Εκτωρ προβλέπει επίσης την επικείμενη πτώση της Τροίας (Ζ 447-9):

εὖ γάρ ἐγώ τ' οἶδα κατὰ φρένα καί κατὰ θυμόν·
 ἔσσεται ἥμαρ ὅτ' ἄν ποτ' ὀλώλῃ Ἴλιος ἱρή
 καί Πριάμος καί λαός ἐυμελὶς Πριάμοιο.

Αυτό όμως που είναι στο έπος ακόμη μελλοντικό στην τραγωδία γίνεται παροντικό, γιατί τό δράμα παριστάνει ακριβώς την ημέρα του θανάτου του ήρωα (π.χ. της 'Αλκίστης⁵ ή της 'Αντιγόνης στις όμώνυμες τραγωδίες) ή τον άμεσο κίνδυνο πτώσης μιας πόλης (π.χ. της Θήβας στους 'Επτά)⁶, ενώ τά στοιχεία του άμεσου ή του άπώτερου παρελθόντος και του κοντινού ή μακρινού μέλλοντος ένσωματώνονται στη δράση

ὡς ἐκθετική ἀφήγηση, ἐπιχείρημα σέ ἀγώνα λόγων, λυρική ἀναδρομή, προφητική ἢ θεϊκή ρήση, γιά νά περιοριστῶ μόνο σέ μερικές μορφές ἀναφορᾶς σ' αὐτές τίς δύο διαστάσεις τοῦ χρόνου⁷. Ἀκόμη καί ἓνα γεγονός πού φαίνεται νά τοποθετεῖται στό μέλλον τελικά συμβαίνει τήν ἡμέρα τοῦ δράματος, μέ ἀποτέλεσμα νά δημιουργεῖται μιᾶ εἰρωνική κατάσταση. Ἔτσι, ἡ Τέκμησσα σκέφτεται ἔντρομη τή μελλοντική της τύχη μετά τόν θάνατο τοῦ Αἴαντα (496-9):

εἰ γάρ θάνης σύ καί τελευτήσας ἀφῆς
ταύτη νόμιζε καμέ τῇ τόθ' ἡμέρᾳ
βύα ξυναπαρθεῖσαν Ἀργείων ὕπο
ξύν παιδί τῷ σῶ δουλίαν ἔξειν τροφήν.

Ὁ θεατής γνωρίζει ὅτι ὁ Αἴας θά αὐτοκτονήσῃ ὕστερα ἀπό λίγο.

Τήν ἴδια εἰρωνική σκοπιμότητα ὑπηρετεῖ στόν ΟΤ ἡ εὐχή τοῦ Οἰδίποδα, ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι ἐγκατέλειψε τήν Κόρινθο γιά νά ἀποφύγει τήν πατροκτονία καί τήν αἰμομιξία (830-3):

μή δῆτα μή δῆτ', ὦ θεῶν ἀγνόν σέβας,
ἔδοιμι ταύτην ἡμέραν, ἀλλ' ἐκ βροτῶν
βαῖην ἄφαντος πρόσθεν ἢ τοιάνδ' ἴδεῖν
κηλῖδ' ἐμαυτῷ συμφορᾶς ἀφυγμένην.

Σέ λίγο πρόκειται νά ἀποκαλυφθεῖ ἡ πραγματική ταυτότητα τοῦ ἥρωα καί θά ἀποδειχτεῖ ὅτι ἔχει διαπράξει ἀπό καιρό καί τά δύο ἐγκλήματα πού μέ τόση ἐπιμέλεια προσπάθησε νά ἀποφύγει⁸.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τίς προβλέψεις πού ἀφοροῦν ἀκραῖες καταστάσεις (θάνατος τοῦ Ἀχιλλέα, πτώση τῆς Τροίας) στήν Ἰλιάδα συναντοῦμε καί σκέψεις σχετικά μέ τόν ἀσταθή χαρακτήρα τῆς πολεμικῆς ἐπιτυχίας (βλ. π.χ. Γ 439-40, Θ 141-2, Σ 480-1), τίς ὁποῖες ὁ Πάρης τίς συνοψίζει σέ νόμο (Ζ 339): νίκη δ' ἐπαμείβεται ἄνδρας⁹. Στήν Ὀδύσσεια αὐτός ὁ νόμος τῆς ἐναλλαγῆς ὑπερβαίνει τό ἀγωνιστικό-πολεμικό πλαίσιο καί ἀφορᾶ γενικότερα τήν εὐτυχία καί τή δυστυχία τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι, στό νεότερο ἐπικό ποίημα ὁ Δίας εἶναι ὁ παντοδύναμος θεός πού στέλνει τήν εὐτυχία καί τή δυστυχία σέ διάφορες περιόδους τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μέ τή θεϊκή βούλησή του (πρβ. 189 ὅπως ἐθέλησιν) καί ἀνάλογα μέ τήν ἀνθρώπινη συμπεριφορά πού παίζει ἐπίσης καθοριστικό ρόλο¹⁰. Ὁ Δίας παραμένει ἡ κινητήρια δύναμη πού φέρνει τή μεταβολή ἀπό τήν εὐτυχία στή δυστυχία ἢ ἀντίστροφα καί στή μεσομηρική λογοτεχνία¹¹, ἐνῶ στόν Ἀρχίλοχο (ἀπ. 128, 7 West) διατυπώνεται γιά πρώτη φορά ὁ νόμος τῆς ἐναλλαγῆς ὡς φυσικό φαινόμενο, πράγμα πού σημαίνει ὅτι τόσο ἡ χαρά ὅσο καί (κυρίως) ἡ συμφορά θε-

ωροῦνται αὐτονόητη ἐμπειρία τῆς ζωῆς¹².

Στόν Ἀρχίλοχο ὀφείλουμε ἐπίσης τό σημαντικό ἀπ.131 West:

τοῖος ἀνθρώπουσι θυμός, Γλαῦκε Λεπτύνεω πάυ
γίνεται θνητοῖς, ὅποιον Ζεὺς ἐφ' ἡμέρην ἄγῃ¹³.

Ἡ ἡμέρα γίνεται τό πλαίσιο τῆς μεταβολῆς τῆς ἀνθρώπινης διάθεσης κατὰ τή βούληση τοῦ ὕψιστου θεοῦ. Αὐτό, βέβαια, δέ σημαίνει ὅτι καθημερινά συντελοῦνται καίριες μεταβολές στήν ἀνθρώπινη μοίρα, ἀλλά ὅτι ἡ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται ὑπό διαρκή ἀναθεώρηση —γιά τό θέμα μας δέν ἐνδιαφέρει ἄμεσα ποιός ἀπόφασίζει αὐτή τήν ἀναθεώρηση. Ἀκριβῶς αὐτό τό χρονικό πλαίσιο ὑπογραμμίζει καί ἡ τραγωδία μέ μεγάλη ἔμφαση. "Εἴτοι, στούς Πέρσες ἡ φοβερή ἡμέρα γιά τήν Ἀτοσσα καί τόν περσικό λαό εἶναι, βέβαια, ἡ ἡμέρα τῆς ἀναγγελίας τῆς πανωλεθρίας τοῦ ξέρξη, ἀλλά τό ἐνδιαφέρον μας συγκεντρώνεται στήν πλατιά ἀγγελικὴ ρῆση πού περιγράφει τό ἀπροσδόκητο γεγονός. Εἶναι ἐντυπωσιακοί οἱ εἰσαγωγικοὶ στίχοι τοῦ ἀγγέλου, πού συνοψίζουν τήν ἥττα (251-2): ὡς ἐν μιᾷ πληγῇ κατέφθαρται πολὺς / ὄλβος, τό Περσῶν δ' ἄνθος οἴχεται πεσόν. Τό ἀριθμητικό (μιᾷ) ἔρχεται σέ δραστηκὴ ἀντίθεση μέ τό ἐπίθετο πολὺς καί δείχνει τό μέγεθος τῆς συμφορᾶς, πού ὁ ἀγγελος τονίζει πάλι παρακάτω (431-2): εὖ γάρ ἔσθι μηδάμ' ἡμέρα μιᾷ / πληθος τοσούτῳριθμον θανεῖν. Ἡ αἰφνίδια μεταβολή ἀπὸ τήν ἀναμενόμενη εὐτυχία στήν ἐξοντωτικὴ ἥττα πραγματοποιεῖται σέ μία ἡμέρα, ἡ ὁποία ὅμως δέν ἐντάσσεται στόν δραματικό χρόνο τοῦ ἔργου, ὅπως κατὰ κανόνα συμβαίνει μέ τίς ἀγγελικὲς ρῆσεις τῶν ὑπόλοιπων τραγωδιῶν, γεγονός πού προσφέρει στόν ἀγγελο τή δυνατότητα νά ἀφηγηθεῖ μέ ὅλη τήν ἐπικὴ ἄνεση τήν κρίσιμη σύγκρουση¹⁴. Αὐτὴ ἡ ἀσυμμετρία ἢ ὀρθότερα: ἡ ἀντιστρόφως ἀνάλογη σχέση ἀνάμεσα στίς τεράστιες ἀπώλειες καί τό μικρό χρονικό διάστημα μέσ στό ὁποῖο προξενήθηκαν δίνεται λίγο πιό πάνω μέ μονάδα μέτρησης πάλι τήν ἡμέρα (429-30):

κακῶν δέ πληθος, οὐδ' ἂν εἰ δέκ' ἡμέρα
στοιχηγοροῦην, οὐκ ἂν ἐκπλήσαιμύ σοι.

Ἐδῶ καταβάλλεται προσπάθεια νά βρεθεῖ μιὰ φυσικότερη ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στίς συμφορές καί τό χρονικό διάστημα, ἀλλά τελικά ἀκόμη καί οἱ δέκα ἡμέρες ἀποδεικνύονται ἀνεπαρκές χρονικό πλαίσιο.

Σέ ἄλλα δράματα συναντοῦμε ἐπίσης τόν θάνατο περισσότερων ἀπὸ ἓνα προσώπων τήν ἴδια ἡμέρα¹⁵: Στούς Ἑπτὰ πεθαίνουν ὁ Ἑτεοκλῆς καί ὁ Πολυνείκης (ἐδῶ δέ δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στίς ἀπώλειες τῶν ἀντίπαλων στρατιωτικῶν δυνάμεων)· στόν Ἀγαμέμνονα ὁ βασιλιάς καί ἡ Κασάνδρα· στίς Χοιφόρες καί τίς δύο Ἠλέκτρες ἡ Κλυταιμῆστρα καί ὁ Αἰ-

γισθος· στίς Τραχύνες ὁ Ἡρακλῆς καί ἡ Δηλιάνειρα· στήν Ἀντιγόνη ἡ ἡρώιδα, ὁ Αἴμων καί ἡ Εὐρυδίκη· στή Μήδεια τὰ παιδιὰ τῆς ἡρώιδας· στόν Ἰππόλυτο ὁ ἥρωας καί ἡ Φαίδρα· στήν Ἑκάβη ὁ Πολύδωρος καί ἡ Πολυξένη (ὁ Πολύδωρος ἔχει δολοφονηθεῖ νωρίτερα, ἀλλά τό πτώμα του τό ἀνακαλύπτει ἡ θεράπεινα τήν ἡμέρα τοῦ δράματος)· στόν Ἡρακλῆ τὰ παιδιὰ τοῦ ἥρωα καί ἡ Μεγάρη· στίς Φαίνοισες ὁ Μενουκίας, ὁ Ἑτεοκλῆς, ὁ Πολυνείκης καί ἡ Ἰοκάστη.

Συχνά ἡ ἡμέρα τοῦ δράματος θέτει σέ δοκιμασία τόν ἥρωα πού πρέπει νά λάβει κάποια σημαντική ἀπόφαση· ἡ λήψη μιᾶς ἀπόφασης ἀποτελεῖ βασικό χαρακτηριστικό τῆς τραγωδίας¹⁶ καί ἐκδηλώνεται μέ ἰδιαίτερη ὀξύτητα στά δράματα ἱεσίας (Ἰκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου καί τοῦ Εὐριπίδη, Ἡρακλεῖδες, ἐνμέρει OK), ὅπου ὁ ἥρωας ἀπό τή στιγμή πού ἀποδέχεται νά προστατέψει τούς ἱκέτες ἐκθέτει σέ σοβαροῦς κινδύνους τήν πόλη του. Ἀλλοτε πάλι τίθεται κάποια συγκεκριμένη προθεσμία ἀπό τόν θεό (τή μοίρα) ἢ τόν ἄνθρωπο, ἡ ὁποία ἐκπνέει τήν ἡμέρα τοῦ δράματος ἢ μέ τό τέλος τῆς ἡμέρας τοῦ δράματος: Αἴας, Τραχύνες, Ἀλκίππη¹⁷, Μήδεια, Ἰππόλυτος, Ἑκάβη, Ὀρέστης. Ὁ ἀναγνωρισμός, τέλος, ὁδηγεῖ στή σύλληψη μιᾶς σκευωρίας πού δέν ἀφήνει μεγάλα χρονικά περιθώρια. Ἔτσι, ἡ ἀπόδραση τῶν ἡρώων στήν IT καί τήν Ἑλένη δέν ἐπιδέχεται καμιᾶ ἀναβολή οὔτε καί ἡ ἐκδίκηση στίς Χοιφόρες καί τίς δύο Ἠλέκτρες. Δέν εἶναι, ἐπομένως, ὁ νόμος τῆς ἐνότητας τοῦ χρόνου πού ὑποχρεώνει τόν ποιητή νά περιορίσει τή διάρκεια τῆς δράσης ἀλλά ἡ ἴδια ἡ φύση τῆς δράσης.

Ἐκεῖνο ὅμως πού πρέπει νά τονιστεῖ ἰδιαίτερα εἶναι ὅτι καί οἱ τρεῖς τραγικοί ἔχουν ἐπίγνωση πόσο εὐθραυστη εἶναι ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία καί πόσο μεγάλη ἡ ἀστάθεια τῆς ἀνθρώπινης μοίρας. Στόν Αἰσχύλο ἡ ἀντίληψη αὐτή βρίσκει τήν κλασική της διατύπωση στά λόγια τῆς Κασσάνδρας (Ἀγαμέμνων 1327-9):

ὦ βρότεια πράγματ'· εὐτυχοῦντα μέν
σκιᾷ τις ἄν πρέψειεν, εἰ δέ δυστυχῇ
βολαῖς ὑγρώσων σπόγγος ὤλεσεν γραφὴν.

Αὐτή ἡ θρηνητική διαπίστωση τῆς μάντισσας θυμίζει τήν ἀντίδραση τοῦ χοροῦ στόν OT μετά τήν ἐξακρίβωση τῆς πραγματικῆς ταυτότητας τοῦ βασιλιᾶ (1186-8):

ὦ γενεαὶ βροτῶν,
ὥς ὑμᾶς ἴσα καί τό μη-
δέν ζώσας ἐναριθμῶ.

Πρβ. καί τὰ λόγια τῆς Ἠλέκτρας στόν Ὀρέστη μετά τήν ἐκδοση τῆς κα-

ταδικαστικῆς ἀπόφασης τῶν Ἀργείων (976-8):

ὦ ὦ, πανδάκρυτ' ἐφαιμέρων¹⁸

ἔσθνη πολύπονα, λεύσσεθ', ὥς παρ' ἐλπίδας
μοῖρα βαίνει.

Στόν Αἰσχύλο, ὥστόσο, ὅπως εἶδαμε¹⁹, παρόλο πού οἱ περισσότερες ἀπό τίς σωζόμενες τραγωδίες του διαρκοῦν μία ἡμέρα, σπάνια ὑπογραμμίζεται τό χρονικό πλαίσιο τῆς δράσης. Τό φαινόμενο αὐτό τό ἀποδώσαμε στό γεγονός ὅτι ὁ ποιητής δέν ἐνδιαφέρεται νά τονίσει τήν ἡμέρα τῆς μεταβολῆς ἀλλά νά ἀνιχνεύσει τά αἰτία τῆς στό προσωπικό καί προγονικό παρελθόν²⁰.

Τά πράγματα διαφοροποιοῦνται μέ τόν Σοφοκλῆ, ὁ ὁποῖος καταργεῖ τή θεματικά συνεχόμενη τριλογία καί ἐπικεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του στή δυστυχία τοῦ ἥρωα, ἡ ὁποία εἴτε ὀφείλεται σέ δική του ὑπαιτιότητα εἴτε ὄχι. Ἡ δυστυχία στόν Σοφοκλῆ γίνεται ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, γιατί ἡ μόνιμη εὐτυχία εἶναι ἀποκλειστικό χαρακτηριστικό τῶν θεῶν. Ἦδη ὁ Αἰσχύλος ('Αγαμέμνων 553-4) τό εἶχε διαπιστώσει: τίς δέ πλήν θεῶν / ἅπαντ' ἀπήμων τόν δυ' αἰῶνος χρόνον; Πρβ. καί Χοηφόρες 1018-9: οὔτις μερόπων ἀσυνῆ βίωτον / διὰ πάντ' <ἄν> ἄτιμος ἀμείψαι. Ὁ Σοφοκλῆς υἱοθετεῖ αὐτή τήν ἀντίληψη· βλ. π.χ. Τραχίνιες 440 χαίρειν πέφυκεν οὐχί τοῖς αὐτοῖς ἀεί· Ἠλέκτρα 916-7 τοῖς αὐτοῖς τοι / οὐχ αὐτός αἰεὶ δαιμόνων παραστατεῖ· Φιλοκτήτη 503 κεῖται παθεῖν μέν εὔ, παθεῖν δέ θάτερα. Ἐνῶ ὅμως στόν Αἰσχύλο κατέχει κεντρική θέση ἡ ἄποψη ὅτι ἡ δυστυχία εἶναι συνέπεια τῆς "ὑβρεως" πού συνεπάγεται τήν τιμωρό ἐπέμβαση τῆς θείας δίκης, στόν Σοφοκλῆ κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ πόνος εἶναι συνυφασμένος μέ τήν ἀνθρώπινη μοίρα καί μπορεῖ νά πλήξει ἀκόμη καί ἕναν ἀθῶο²¹. Ἡ ἰδέα δέν εἶναι ξένη καί στόν Εὐριπίδη. Ἰδού μερικά παραδείγματα:

(α) Ἡρακλεῦδες 608-12: οὔτινά φημι θεῶν ἄτερ ὄλβιον, οὐ βαρύποτμον
ἄνδρα γενέσθαι·

οὐδέ τόν αὐτόν ἀεί βεβάναι
εὐτυχία· παρά δ' ἄλλαν ἄλλα
μοῖρα διώκει.

(β) Ἡρακλῆς 103: οὔ τ' εὐτυχοῦντες διὰ τέλους οὐκ εὐτυχεῖς.

(γ) Ἴων 1512-4: ᾧ μεταβαλοῦσα μυρίους ἤδη βροτῶν
καί δυστυχῆσαι καὶ οὐκ αὖ πράξαι καλῶς,
Τύχη.

(δ) Τρωάδες 1203-4: θνητῶν δέ μῶρος ὅστις εὔ πράσσειν δοκῶν
βέβαια χαίρει.

(ε) Ὁρέστης 981: βροτῶν δ' ὁ πᾶς ἀσιτάμητος αἰών.

Πόσο λίγο διαρκεῖ ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία καί πόσο παράλογα πλήττει τόν ἄνθρωπο ἡ δυστυχία τό ἔδειξε μέ τόν ἐντυπωσιακότερο τρόπο ὁ Ἡρακλῆς, ὅπου ὁ εὐεργέτης τῆς ἀνθρωπότητας ἐντελῶς ἀναιτιολόγητα παραφρονεῖ. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη εὐτυχία μόνο ἀρνητικά μπορεῖ νά ὀριστεῖ ὡς ἀπουσία τῆς δυστυχίας. Βλ. π.χ. Ἀντιγόνη 582: εὐδαίμονες οἷσι κακῶν ἄγευστος αἰών (πρβ. Ἑκάβη 620 καί Ἀλκμάννα ἀπ. 1, 37-9 Page). Κανείς δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ τελεσίδικα εὐτυχισμένος πρίν ἀπό τόν θάνατό του²². "Ἔτσι, ἡ ἡμέρα γίνεται τό περιορισμένο πλαίσιο τῆς ἀνθρώπινης γνώσης καί δράσης. Ὅποιος ἀποτολμᾷ προβλέψει ἔστω καί γιά τήν ἐπόμενη ἡμέρα ματαιοπονεῖ (Τραχίνιες 943-6· πρβ. ΟΚ 566-8). Ὁ Εὐριπίδης προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο, καθώς δείχνει ὅτι καί σέ μιᾷ ἡμέρα μποροῦν νά συμβοῦν ἀλλεπάλληλες μεταβολές (πρβ. Ἰωνά 1516-7 καί ἀπ. 549 Ν.²: ἀλλ' ἥμαρ <έν> τοι μεταβολάς πολλὰς ἔχει). Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἀνασφάλεια τοῦ ἀνθρώπου ἐπιτείνεται στόν νεότερο τραγικό ἀκόμη περισσότερο. Δέν εἶναι περίεργο, ἐπομένως, οὔτε προδίδει κυνισμό τό γεγονός ὅτι μιᾷ βασικῇ προτροπῇ τῆς τραγωδίας εἶναι τό *cave diem*, πού τό συναντοῦμε ἤδη στούς Πέρσες (840-2)²³ καί τό βλέπουμε συχνά νά ἐπαναλαμβάνεται²⁴.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Ζ' ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1) Έννοεῖται ὅτι ἐδῶ μόνο νύξεις μποροῦν νά γίνουν, γιατί τό θέμα εἶναι τεράστιο καί θά ἀπαιτοῦσε μιᾶ ἰδιαίτερη ἐξέταση πού θά ξεπερνοῦσε τό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας· ἄλλωστε γιά ἀρκετά ἀπό τά θέματα πού θά θίξουμε στή συνέχεια ἡ βιβλιογραφία εἶναι πλούσια.

2) Βλ. Κομνηνοῦ-Κακριδῆ (1947) 13 καί (1969) 29.

3) Γιά τά θέματα χειρισμοῦ τοῦ ἐπικοῦ χρόνου παραπέμπω σέ δύο νεότερες ἐργασίες, ὅπου καί ἡ παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία: Hellwig (1964) καί Krischer (1971) 91 κέ.· πρβ. καί Κομνηνοῦ-Κακριδῆ (1969) 30 κέ. Γιά τό μεταγενέστερο ἔπος ἀξιολογημένη εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Mehmél (1940). Γιά τή δωδεκαήμερη ἀπουσία τοῦ Δία στούς Αἰθίοπες καί τήν ὀργάνωση τοῦ χρόνου στήν Ἰλιάδα βλ. τώρα Latacz (1981).

4) Γιά τόν Ἀχιλλέα στό ἔπος καί τούς Μυρμιδόνες τοῦ Αἰσχύλου βλ. Snell (1971) 1 κέ.

5) Ἀξίζει νά ἀντιπαραβάλλει κανεῖς τά λόγια τοῦ Ἀχιλλέα πού παραθέσαμε μέ τούς στίχους 320-2 τῆς Ἀλκίνοῦ:

δεῦ γάρ θανεῖν με· καί τόδ' οὐκ ἐς αὔριον
οὐδ' ἐς τρίτην μοι μηνός ἔρχεται κακόν,
ἀλλ' αὐτίκ' ἐν τοῦς οὐκέτ' οὔσι λέξομαι.

6) Οἱ ὁμοιότητες τοῦ Α' στασίμου τῶν Ἑπτὰ μέ τό Χ 62 κέ. τῆς Ἰλιάδας ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ· βλ. Sideras (1971) 218.

7) Θά μᾶς ἀπομάκρυνε ἀπό τόν στόχο αὐτῆς τῆς ἐργασίας μιᾶ διερεύνηση τοῦ ποσοῦ καί τοῦ τρόπου κατανομῆς τῶν ἀναφορῶν στό παρελθόν καί τό μέλλον, ἓνα θέμα πού ἀπαιτεῖ ξεχωριστή μονογραφία.

8) Ἐντελῶς διαφορετική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Μήδειας 648-51:

θανάτῳ θανάτῳ πάρος δαμύην
ἀμέραν τάνδ' ἐξανύσασα· μό-
χθων δ' οὐκ ἄλλος ὕπερθεν ἦ
γᾶς πατρίδας στέρεσθαι.

Ὁ χορός ἐπιθυμεῖ νά τονίσει μέ ἔμφαση τή σκληρότητα τῆς τύχης τῆς ἡρώιδας πού ἔχει μείνει χωρίς πατρίδα καί ἀπεύχεται μιᾶ παρόμοια τύχη γιά τόν ἑαυτό του.

9) Βλ. σχετικά Krause (1976) 48.

10) Βλ. Krause (1976) 60. Για τή νέα ήθικη πού ἐξαγγέλλει ἡ 'Οδύσσεια βλ. Μαρωνίτη (1973) 95-97, ὅπου καί ἡ παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Ἐδῶ δέν εἶναι, φυσικά, ἡ πιό κατάλληλη θέση γιά νά συζητηθεῖ τό πρόβλημα κατά πόσο ὑπάρχει ἐλεύθερη ἀπόφαση τοῦ ἀνθρώπου στόν Ὅμηρο. Ἀρκοῦμαι νά παραπέμψω στούς χαρακτηριστικότερους ἐκπροσώπους τῶν δύο ἀντίθετων ἀπόψεων: Snell (1928) 20 κέ. καί (1975⁴) 286 κέ.· Voigt (1972²) ἀφενός, καί Lanig (1953)· Lesky (1961a) ἀφετέρου. Πρβ. ἐπίσης Σκιαδᾶ (1970) καί Benedetto (1971) 73 κέ.

11) Ἐξαντλητική συγκέντρωση ὕλικου ἀπό τόν Ὅμηρο ὡς τόν Εὐρίπιδη καί καλή συζήτηση στή διατριβή τῆς Krause (1976), στήν ὁποία παραπέμω μέ ἔμφαση.

12) Πρβ. Krause (1976) 66-67. Ἡ Krause (σ. 65) ὑπερβάλλει κάπως, ὅταν συγκρίνει τό ἀπόσπασμα αὐτό μέ τό ἀπ. 130 W. τοῦ ἴδιου ποιητῆ καί ὑποθέτει ὅτι τό τελευταῖο εἶναι ἴσως ἀρχαιότερο, ἐπειδὴ ἐκπροσωπεῖ τήν παραδοσιακή ἀντίληψη γιά τήν παντοδυναμία τῶν θεῶν. Κατά τή γνώμη μου, πρόκειται γιά μιᾶ ἀπλή μετάθεση τονισμοῦ πού δέν ἐπιτρέπει χρονολογικά συμπεράσματα, ἰδιαίτερα ἂν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι παραπλήσια ἀντίληψη ἐκφράζει καί ὁ χορός στούς Ἑπτά (226-9), ἔργο πού ἀνεβάστηκε τό 467 π.Χ. Ἡ εὐθύγραμμη ἰδεολογική ἐξέλιξη πού θά ἐπέτρεπε παρόμοιες χρονολογικές τοποθετήσεις δέν εἶναι δυνατό νά γίνει δεκτή. Ἔτσι, π.χ. ποτέ δέ συντελέστηκε πλήρης μετασχηματισμός ἀπό τόν "πολιτισμό τῆς ντροπῆς" στόν "πολιτισμό τῆς ἐνοχῆς", ὅπως ἔδειξε ὁ Dodds (1951) 28.

13) Ὅπως ἤδη ἐπισήμανε ὁ Πλούταρχος, Περὶ τοῦ βίου καί τῆς ποιήσεως Ὀμήρου (424, 24 Βερναρδάκης) ὁ Ἀρχίλοχος παραλλάσσει ἐδῶ τά λόγια τοῦ Ὀδυσσεύα (σ. 136-7). Για τήν ἐρμηνεῖα τοῦ ἀποσπάσματος βλ. Fränkel (1962²) 149 κέ.· Σκιαδᾶ (1964) 34· Snell (1975⁴) 59. Οἱ παραπάνω μελετητές ἐρμηνεύουν τό ἀπ. 68 D., τό ὁποῖο περιλαμβάνει καί τόν στίχο (ἀπ. 132 West): καί φρονέουσιν τοῦ ὁποῖου ἐγκυρέωσιν ἔργμασιν.

14) Βλ. σχετικά Keller (1959) 14-18.

15) Στόν κατάλογο αὐτό δέ συμπεριλάβουμε ἐχθρικά πρόσωπα πού πεθαίνουν παράλληλα μέ ἀγαπημένα πρόσωπα τῶν ἡρώων, ὅπως εἶναι ὁ Κρέων καί ἡ κόρη του στή Μήδεια καί τά παιδιά τοῦ Πολυμήστορα στήν

Ἐκάβη. — Πρβ. καί Πίνδαρο Ἴσθμιόνικο IV 34-35 b:

ἀλλ' ἀμέρα γάρ ἐν μιᾷ
τραχεῖα νιφᾶς πολέμοιο τεσσάρων
ἀνδρῶν ἐρήμωσεν μάκαιραν ἐστίαν.

16) Βλ. σχετικά Lattimore(1964) 36 κέ.

17) Ἡ ἡμέρα τοῦ θανάτου τῆς Ἀλκίστης χαρακτηρίζεται κυρία (105, 158* πρβ. 20-1) ἢ πεπρωμένη (147). Στόν Ἀγαμέμνονα ἡ Κασσάνδρα αἰσθάνεται ἐπίσης ὅτι ἔφτασε ἡ ἀποφασιστική ἡμέρα τῆς ζωῆς της καί ὅτι εἶναι μάταιο νά ἐπιδιώξει νά ἀποτρέψει τή μοίρα της (1301). Ἡ "κύρια ἡμέρα" μπορεῖ ὅμως νά ἀναφέρεται στό μέλλον καί νά ἀφορᾷ τήν τιμωρία τῶν ἀσεβῶν: Ἰκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου 732-3 χρόνῳ τοῦ κυρίῳ τ' ἐν ἡμέρᾳ / θεοὺς ἀτίζων τις βροτῶν δώσει δίκην* Ἀγαμέμνων 763 κέ. φιλεῖ δέ τίκτειν ὕβρις / μέν παλαιά νεά-/ζουσαν ἐν κακοῖς βροτῶν / ὕβριν τότε ἢ τόθ' ὅτε τό κύ-/ριον μόλῃ φᾶος τόκου. Στόν Ὀρέστη, τέλος, "κύρια ἡμέρα" εἶναι ἡ ἡμέρα τῆς δίκης τοῦ μητροκτόνου (48-9) καί ἡ ἡμέρα τοῦ ἐπικείμενου θανάτου του (1035). — Ἡ συμπλοκή κύριον ἡμαρ (κύρια ἡμέρα) δέν ἀπαντᾷ στόν Ὀμηρο, ὅπου ἡ λέξη ἡμαρ συνοδεύεται ἀπό τὰ ἐξῆς ἐπίθετα: αἷσιμον, ἀναγκαῖον, ἄξιον, δούλιον, ἐλευθέριον, κακόν, μόρσιμον, νηλεές, νόστιμον, ὀλέθριον, ὀρφανικόν. Βλ. σχετικά Fränkel(1968³) 17-18 (συγκέντρωση ὕλικοῦ). "Ὀμηρικές" συμπλοκές ἀπαντοῦν στά ἀκόλουθα τραγικά χωρία:

(α) δούλειον ἡμαρ: Ἀνδρομάχη 99 μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Stevens(1971)* πρβ. θεογνίδεια 1212 West.

(β) δούλειος ἀμέρα: Τρωάδες 1330 μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Lee(1976).

(γ) νόστιμον φᾶος: Πέρσες 261* βλ. Sideras(1971) 178.

Συναντοῦμε ὅμως καί ἄλλα ἐπίθετα: ἀδάκρυτος (Ἐκάβη 691)* ἄελπτος [Εὐριπίδη Ἰκέτιδες 784 καί 731 μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Collard(1975)* πρβ. Βακχυλίδη 3, 29]* ἄθηρος (Αἰσχύλου ἀπ. 419 Μ.)* βούθυτος (Χοηφόρες 261, Ἑλένη 1474)* ἐπίπονος (Τραχύνιες 654)* εὐφημος (Ἀγαμέμνων 636)* ἔχθιστος (Σοφοκλῇ Ἠλέκτρα 202)* ἐχθρός (Φοῦνισσες 540)* κρεουργός [Ἀγαμέμνων 1592 μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Fraenkel(1950)]* λυπρός (Ἐκάβη 364)* μέλεος (Ἑλένη 335)* μοιρόκραντος (Χοηφόρες 611)* ποθεινός (Ἑλένη 623, πρβ. Τρωάδες 860)* ταυροσφάγος (Τραχύνιες 609)* φύλτατος (Φιλοκτήτης 530, πρβ. Σοφοκλῇ Ἠλέκτρα 1224)* χρόνιος (Εὐριπίδη Ἠλέκτρα 585). Στόν Ἀγαμέμνονα ὁ Αἰγισθος χαιρετίζει τήν ἡμέρα τῆς δολοφονίας τοῦ βασιλιᾶ μέ τό χαρκτηρισμό δακνηφόρος (1577) πού θυμίζει τόν ὀμηρικό στίχο Θ 541 (= N 828) ὡς νῦν ἡμέρη ἦδε κακόν φέρει Ἀργεΐουσι [βλ. σχετικά Bremer(1976)

376-377]. Στη λυρική ποίηση συναντούμε επίθετα που δεν άπαντοῦν οὔτε στο ἔπος οὔτε στήν τραγωδία: ἀλώσιμος ("Ιβυκος άπ.282 α 14 Page, Στησίχορος άπ. 89,11 Suppl Page)* ἡσύχιμος (Πίνδαρου Ὀλυμπιονίκος II 32)* ἱερός (άπ.929 b 3 Page* διαφορετικά στον Ὅμηρο 56 ἱερόν ἤμαρ)* μοιρῶδιος (Πίνδαρου Πυθιόνικος IV 255)* πολύφθορος (Πίνδαρου Νεμεόνικος VIII 32).

18) Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ἀνθρώπου ὡς "ἐφήμερου" ὄντος ἀπαντᾷ στον ὄγδοο Πυθιόνικο τοῦ Πίνδαρου (95 κέ.): ἐπάμεροι, τί δέ τις; τί δ' οὔτις; σκυᾶς ὄναρ ἄνθρωπος (πρβ. Αἶντα 125-6). Ἑρμηνεία τῆς λέξης ἐφήμερος στον Fränkel(1968³)23-39 μέ τίς διορθωτικές παρατηρήσεις τοῦ Dickie (1976)* πρβ. καί Kamerbeck(1951)11-16.

19) Βλ. παραπάνω σσ.37 καί 38.

20) Αὐτό δέ σημαίνει, βέβαια, ὅτι οἱ ἄλλοι δύο τραγικοί δέν ἀναφέρονται στο παρελθόν. Συχνά μάλιστα ἀπομονώνουν κάποια συγκεκριμένη ἡμέρα τοῦ παρελθόντος πού τήν συνδέουν μέ τήν ἡμέρα τοῦ δράματος. Ἔτσι, ἡ Ἡλέκτρα στό ὁμώνυμο δράμα τοῦ Σοφοκλῆ ἀναφέρεται στήν ἡμέρα τῆς δολοφονίας τοῦ πατέρα της (201-2): ὦ πασᾶν κείνα πλέον ἡμέρα / ἐλθοῦς' ἐχθύστα δή μοι, ἐνῶ στον θρῆνο της γιά τόν (δῆθεν) νεκρό Ὁρέστη διατυπώνει τήν ἀκόλουθη εὐχή (1131-5):

ὥς ὦφελον πάροιθεν ἐκλιπεῖν βίον,
πρὶν ἐς ξένην σε γαῖαν ἐκπέμψαι χεροῦν
κλέψασα τοῦνδε κἀνασώσασθαι φόνου,
ὅπως θανῶν ἔκεισο τῇ τόθ' ἡμέρᾳ
τύμβου πατρώου κοινόν εἴληχώς μέρος.

Στόν OT ὁ βουκόλος, πού εἶναι ὁ μοναδικός αὐτόπτης μάρτυρας τῆς δολοφονίας τοῦ Λαίου, ἀναγκάζεται νά παραδεχτεῖ ὅτι παρέδωσε τόν Οἰδίποδα, βρέφος ἀκόμη, στον κορίνθιο ἄγγελο. Τώρα πού καταλαβαίνει τίς συνέπειες ἐκείνης τῆς εὐσπλαχνικῆς, ὅπως πίστευε, πράξης του, ἀναφωνεῖ (1157): ἔδωκ' ὀλέσθαι γ' ὦφελον τῇδ' ἡμέρᾳ. Πρβ. φυλοκτήτη 969-70. Στο ἀπώτατο παρελθόν ὡς "ἀρχή κακῶν" ἀναφέρονται οἱ στίχοι 1-6 τῆς Μήδειας, 629-37 τῆς Ἑκάβης, 388 κέ. τῆς Ἑλένης (κεῖμενο Kannicht), 1-6 τῶν Φοινισσῶν καί 1284 κέ. τῆς ΙΑ. Ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kannicht(1969)II σχόλιο στους στίχους 229-31, ὁ ὁποῖος προσάγει καί ἄλλα παράλληλα, πρότυπο τῶν πριπτώσεων αὐτῶν πρέπει νά στάθηκε ἡ Ἰλιάδα Ε 59-63. Τέλος, ἡ μνήμη τῆς εὐτυχισμένης ἡμέρας τοῦ γάμου ἔρχεται σέ δραστηκὴ ἀντίθεση μέ τή δυστυχία τῆς ἡμέρας τοῦ δράματος στήν Ἀλκηστη (915 κέ.), τήν Ἀνδρομάχη (1 κέ.) καί τίς Ἰκέτιδες τοῦ

Εύριπίδη (990-9)* πρβ. καί 'Ηρακλή 9-12.

21) Βλ. σχετικά Opstelten (1952) 46 κέ., Schadewaldt (1963), Butaye (1966) 104, Webster (1969)²) 32 κέ.* πρβ. ιδιαίτερα 'Αντιγόνη 613-4: οὐδέν ἔρπει / θνατῶν βιότῳ κάμπολύ γ' ἐκτός ἄτας.

22) Βλ. τὰ παράλληλα πού συγκεντρώνει ὁ Stevens (1971) στό σχόλιο του γιά τόν στίχο 101 τῆς 'Ανδρομάχης' βλ. ἐπίσης Aly (1921) 37* πρβ. καί Kamerbeck (1959) σχόλιο στούς στίχους 1: κέ. 'Η Δηιάνειρα στίς Τραχύνιες γνωρίζει προκαταβολικά ὅτι ἡ ζωὴ της εἶναι δυστυχησμένη καί δέ φαίνεται νά περιμένει καμιά μεταβολή παρά τό παρηγορητικό ἐπιχείρημα τοῦ χοροῦ ὅτι χαρά καί θλίψη ἐναλλάσσονται στή ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου (129 κέ.).

23) Βλ. Schmid-Stählin (1934) II 205 σημ. 5 καί Broadhead (1960) σχόλιο στούς στίχους* γιά τή σοφόκλεια τραγωδία βλ. Butaye (1968) 100 σημ. 9* γιά τόν Εὐριπίδη βλ. Benedetto (1971) 273 κέ. Πρβ. ἐπίσης Wehrli (1931) 20 κέ.

24) Βλ. π.χ. Σοφοκλῆ ἀπ. 593, 4 P. μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Pearson (1917)* 'Ηρακλῆς 503 κέ. μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Bond (1981)* 'Ικέτιδες τοῦ Εὐριπίδη 953-4 μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Collard (1975)* Βάκχες 910-1 μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Dodds (1960²), πρβ. καί Romilly (1963)* 'Αντιόπη ἀπ. 196 N.² = xiv Kambitsis μέ τό σχετικό σχόλιο τοῦ Kambitsis (1972). Πρβ. καί Τήλεφο 714 N.² = 122 Austin.